Poetin en de traditie van de rechtvaardige oorlog

door Peter Olsthoorn

Thucydides beschrijft in *De Peloponnesische Oorlog* hoe het machtige Athene kleinere staten dwingt partij te kiezen tussen de Atheense bond en een door Sparta geleide alliantie. Zo eist Athene in 416 v.Chr. dat het eilandstaatje Melos zich na eeuwen onafhankelijkheid onder Atheens gezag stelt en de banden met Sparta verbreekt. Het alternatief is een invasie door datzelfde, veel sterkere, Athene. Melos waarschuwt Athene nog dat een invasie bij andere landen de vrees zal wekken ook slachtoffer te worden van Atheense agressie en de vijandigheid tegen Athene zal vergroten. Athene stelt juist dat het zwak zal lijken als het Melos ongemoeid laat. Nog minder indruk op Athene maakt het verweer van de Meliërs dat voor een invasie toch elke rechtsgrond ontbreekt: de Atheense gezanten delen de Melische onderhandelaars mee dat recht alleen een rol speelt tussen partijen van grofweg gelijke sterkte. In alle andere gevallen geldt dat de sterken doen wat ze willen, en de zwakken dit ondergaan (boek V, 89). Volgens de Atheners is dit een natuurwet en daarmee van alle tijden: anderen doen niet anders, en dat zal zo blijven (boek V, 105). De Meliërs houden voet bij stuk en verliezen de oorlog, waarna Athene de mannen ombrengt en de vrouwen en kinderen verkoopt als slaaf. Het bevriende Sparta komt Melos niet te hulp.

Als je voor Melos Oekraïne leest, en voor Athene Rusland, liggen de parallellen voor het oprapen. Met name de Atheense opvatting dat het altijd zo zal zijn dat in oorlog geen plaats is voor recht en moraal klinkt teleurstellend actueel. Het is ook een opvatting die in verschillende vormen telkens opduikt: van Cicero's uitspraak dat de wet zwijgt als de wapens spreken, Hobbes' veronderstelling dat in de natuurtoestand – waarin staten zich volgens hem ten opzichte van elkaar (nog) bevinden – de mens voor de ander een wolf is, Generaal Shermans standpunt in de Amerikaanse burgeroorlog, dat oorlog hel is en daaraan weinig valt te verfraaien, tot Von Clausewitz' idee dat beperkingen zoals recht en ethiek wezensvreemd aan oorlog zijn. In de internationale betrekkingen gaan zulke opvattingen onder de noemer 'realisme'. Dit realisme stelt twee dingen. In de eerste plaats dat in het verkeer tussen staten de mogelijkheid (en wil) om moreel te handelen ontbreekt. Nationaal eigenbelang en noodzaak regeren, omdat wie zwak is of zwakte toont wordt onderworpen. Ten tweede: pogingen om in morele termen over oorlog en vrede te spreken zijn betekenisloos (Walzer 1992, 3). Het tweede volgt uit het eerste: spreken van moraal is slechts schone schijn als het geen invloed heeft op het handelen (Walzer 1992, 10). Het zogenoemde 'prescriptieve realisme' – staten doen er goed aan amoreel te handelen – voegt daar nog aan toe dat oorlog en moraal vermengen uiteindelijk kan leiden tot meer slachtoffers: een partij die denkt het morele gelijk aan zijn zijde te hebben zal des te meedogenlozer de strijd aangaan (Orend 2006). Dit realisme is een manier van denken over oorlog en vrede die appelleert aan het gezond verstand en op het eerste gezicht een belangrijke waarheid bevat.

Toch valt op dit realisme wel het nodige af te dingen. Sinds Von Clausewitz hebben historici zoals John Keegan (1993) en John Lynn (2003) en denkers zoals Yvonne Chiu (2019) en William H. Shaw (2016) erop gewezen dat oorlog nagenoeg altijd en overal is gevoerd met inachtneming van allerlei regels, rituelen en taboes (ook in de tijd van Von Clausewitz). De belangrijkste is dat oorlog doorgaans wordt overgelaten aan een bepaalde groep in de samenleving: ridders, huurlingen, edellieden, samoerai of, zoals vandaag de dag, (beroeps)militairen. Zulke beperkingen zijn niet vreemd aan wat oorlog is, maar vormen daar juist een essentieel onderdeel van. Oorlog is vaak een verrassend gereguleerde praktijk. Veel van die normen die de schade die oorlog aanricht in ieder geval tot op zekere hoogte beperken, vinden we uitgewerkt in de traditie van de 'rechtvaardige oorlog'. Die traditie van de rechtvaardige oorlog probeert een middenweg te bieden voor een niet realistisch (voor politici althans) pacifisme dat zelfs oorlog ter zelfverdediging niet toestaat en een al te realistisch realisme dat stelt dat in een oorlog staten hun naakte eigenbelang wel moeten volgen. Juist omdat het een schijn van waarheid suggereert, is het realisme met zijn aanname dat staten hun macht willen vergroten en dat andere mogelijke motieven praatjes voor de vaak zijn, een geduchtere tegenstrever van de traditie van de rechtvaardige oorlog dan het pacifisme.

De ogenschijnlijke aannemelijkheid van het realisme ligt onder andere in de aanname dat moraal relatief is, en dat er geen algemeen aanvaard oordeel mogelijk is over wat wel en niet is toegestaan bij het voeren van een oorlog. De traditie van de rechtvaardige

oorlog neemt van dat relativisme nadrukkelijk afstand. Uiteindelijk kan iedereen een aantal basisprincipes onderschrijven die het leed dat oorlog veroorzaakt zo veel mogelijk inperken. Michael Walzer heeft in zijn *Just and Unjust Wars* (1992, eerste editie 1977) dat standpunt het invloedrijkst verwoord. Walzer verwijst daarbij naar Melos: iedereen ziet dat de rechten van de Meliërs met voeten getreden zijn, en dat de Atheners een grote onrechtvaardigheid hebben begaan door een andere staat met geweld hun wil op te leggen. Ook in Athene was de rechtvaardigheid van de invasie van Melos onderwerp van debat. Dat geeft al aan dat je over de moraliteit van oorlog zinvol kunt praten – zoals je ook zinvol over de strategie van een oorlog kunt praten. Dat gesprek hoeven we niet over te laten aan militairen: het zijn onder andere filosofen en juristen (en uiteindelijk ook wijzelf) die dat gesprek voeren en daarmee de traditie van de rechtvaardige oorlog verder vormgeven. Die traditie heeft geen kracht van wet, maar biedt een vocabulaire om over oorlog te praten in morele termen. Tegelijkertijd heeft de traditie wel degelijk invloed: zij ligt bijvoorbeeld aan de basis van het humanitair oorlogsrecht en de conventies van Genève. De meeste pleitbezorgers van de traditie menen dat de principes van de traditie van de rechtvaardige oorlogvoering, ook al gaan sommige eeuwen terug (de benaming 'traditie van de rechtvaardige oorlog' is in die zin correcter dan het wijder verbreide 'theorie van de rechtvaardige oorlog'), voldoende algemeen zijn om ook van toepassing te zijn op hedendaagse conflicten zoals nu in Oekraïne. Net als bij de wetten geldt hier dat gebrekkige naleving van deze principes aan hun geldigheid niet per se afdoet.

Principes van rechtvaardige oorlog

De principes van de traditie van de rechtvaardige oorlog zeggen zowel iets over wanneer men mag besluiten tot oorlog over te gaan, het *jus ad bellum*, als *hoe* militairen die oorlog vervolgens moeten voeren, het *jus in bello*. Tegenwoordig zien de meeste theoretici deze twee domeinen als gescheiden: politici kunnen tot een onrechtvaardige oorlog besluiten, maar in hoeverre militairen vervolgens rechtvaardig vechten is een andere vraag. Militairen zijn volgens de traditie verantwoordelijk voor hoe zij vechten, niet voor waarvoor zij vechten (Walzer 1992; zie voor een andere opvatting: McMahan 2009). Wat betreft het *jus ad bellum*: de belangrijke criteria zijn dat een oorlog een rechtvaardige zaak moet dienen; proportioneel moet zijn in het licht van die juiste zaak; en het laatste redmiddel moet vormen. Van die criteria is de rechtvaardige reden de belangrijkste, en daarvan zijn er eigenlijk maar twee: een land mag zichzelf verdedigen en, in uitzonderlijke omstandigheden, interveniëren om in een ander land zeer ernstige mensenrechtenschendingen te stoppen. Er is geen politicus die een oorlog zal beginnen zonder bevolking en militairen ervan te proberen te overtuigen dat er inderdaad voor zo'n rechtvaardige reden wordt gevochten – waarmee overigens niet gezegd is dat die politicus zelf in die rechtvaardiging gelooft.[1]

De twee voornaamste principes van het *jus in bello* zijn het discriminatiebeginsel en het proportionaliteitsbeginsel. Het discriminatiebeginsel – onderscheid maken tussen combattanten en non-combattanten – waarborgt de immuniteit van onschuldige burgers en stelt dat zij nooit het doel van een aanval mogen zijn. Het tweede principe stelt dat

eventuele schade voor burgers in verhouding moet staan tot het militaire doel. Concreet betekent dit onder meer dat onbedoelde burgerslachtoffers (bedoelde burgerslachtoffers zijn immers sowieso uit den boze) alleen zijn gerechtvaardigd als hun aantal proportioneel is: het (verwachte) aantal burgerslachtoffers als gevolg van een legitieme aanval op een militair doel moet in verhouding staan tot de (verwachte) militaire opbrengsten. Beide principes stellen daarmee de bescherming van burgers centraal. Oorlog is een destructieve activiteit, en toepassing van de principes discriminatie en proportionaliteit kunnen de schade ervan beperken. Discriminatie en proportionaliteit stellen samen grenzen aan wat burgers mag worden aangedaan en wat niet.

Het discriminatiebeginsel is eenduidig: aanvallen dienen zich te beperken tot militaire doelen. Proportionaliteit is eerder een kwestie van weging, met een inherent subjectief element: het gevaar is dat militaire plannenmakers zich schuldig maken aan doelredeneringen en het belang van het uit te schakelen militair doel overdrijven, en de aantallen verwachte onbedoelde burgerslachtoffers juist onderschatten. Bovendien schept de eis dat onbedoelde burgerslachtoffers in aantal proportioneel moeten zijn, voor politieke en militaire beslissers nog geen verplichting het aantal burgerslachtoffers ook zo veel mogelijk te beperken. Het is vooral vanwege de rekkelijkheid van het proportionaliteitsprincipe dat Walzer pleit voor een aanscherping van de traditie van de rechtvaardige oorlog op dit punt. Hij stelt een additioneel '*due care*'-principe voor: militaire planners moeten actief hun best doen onbedoelde burgerslachtoffers te vermijden (Walzer 1992, 155-6). Dat kan bijvoorbeeld door burgers tijdig te waarschuwen voor een op handen zijnde aanval op een nabij militair doel, precisiewapens te gebruiken, maar ook door bijvoorbeeld grondtroepen in te zetten in plaats van vliegtuigen (zie ook Dijkhoff 2010).

Toepassing

Wat betreft het *jus ad bellum* zien we in de retoriek uit het Kremlin duidelijk terug dat politici op zijn minst de indruk willen wekken een rechtvaardige oorlog te voeren. Poetin (die de oorlog liever een speciale militaire operatie noemt) spreekt van de noodzaak tot zelfverdediging, maar ook van de plicht een einde te maken aan genocide door Oekraïne en humanitaire interventies ter bescherming van onschuldig burgers (het Genocideverdrag van 1948 stelt dat er in geval van genocide een plicht is tot voorkoming en berechting). Door te schermen met dergelijke termen en motieven probeert hij de invasie van een rechtvaardigingsgrond te voorzien, vermoedelijk vooral voor het Russische thuispubliek, Russische militairen, en landen die hun positie nog niet hebben bepaald. Poetin verkondigt niet de opvatting van de Atheense gezanten dat macht recht maakt, maar hult zich in een mantel van rechtvaardige-oorlog-argumenten (zie ook Dobber 2022). Dat is natuurlijk een misbruik van die traditie, maar aan de pluskant staat dat Poetin zich daarmee kwetsbaar maakt voor kritiek vanuit die traditie. Ook op het gebied van de ethiek kunnen argumenten onwaar zijn. De rechtvaardigingen die Poetin aandraagt zijn uitgebreid en veelvuldig weerlegd: Oekraïne en de NAVO vormen geen bedreiging voor Rusland, en Oekraïne pleegt geen genocide op Russischtalige Oekraïners. Dat Rusland een onrechtvaardige oorlog voert, verandert

overigens niets voor de Russische militairen in Oekraïne: zij mogen precies hetzelfde niet als militairen die een rechtvaardige oorlog vechten. Russische militairen zijn verantwoordelijk voor *hoe* zij vechten.

Dat brengt ons bij de *jus in bello*-principes van discriminatie en proportionaliteit. Beide laten zich goed vertalen naar de huidige oorlog: Russische aanvallen dienen zich te beperken tot militaire doelen, en het aantal onbedoelde burgerslachtoffers moet proportioneel zijn in het licht van die doelen. Maar de Russische aanvallen die we tot nu toe hebben gezien richten zich ook op burgerdoelen zoals ziekenhuizen en scholen en schenden daarmee overduidelijk de normen van het oorlogsrecht en de traditie van de rechtvaardige oorlog wat betreft hoe een oorlog moet worden gevoerd. Zulke aanvallen vormen vooral een flagrante schending van het discriminatiebeginsel dat burgers zou moeten beschermen. Nu zullen er ongetwijfeld situaties zijn in Oekraïne waarin het verschil tussen militaire en civiele doelen lastig valt te maken, maar het echte probleem is dat de Russische krijgsmacht zich aan dat onderscheid weinig gelegen laat liggen. Veel aanvallen zijn er duidelijk op gericht de moraal van burgers en hun vertrouwen in de eigen overheid te ondermijnen. Voor zover de burgerslachtoffers in Oekraïense steden toch onbedoeld zijn, kunnen we in ieder geval vaststellen dat de Russische krijgsmacht door doelen met ongeleide raketten, bommen en zelfs clustermunitie te bestoken hoe dan ook niet voldoet aan het '*due care*'-principe.

Desalniettemin probeert Rusland ook hier de schijn van rechtvaardigheid op te houden, onder meer door de halfslachtige instelling van humanitaire corridors. Rusland beweert verder dat de Oekraïense krijgsmacht burgers gebruikt als menselijk schild, en dat beelden van oorlogsmisdaden in scene zijn gezet. Het belangrijkste saluut dat Rusland aan het *jus in bello* brengt, is de bewering dat het geen civiele doelen aanvalt, en dat getroffen gebouwen werden gebruikt door de Oekraïense krijgsmacht. Nergens stelt Rusland dat Oekraïense burgers een legitiem doelwit vormen omdat voor ethiek nu eenmaal geen plaats is in oorlog, of geeft het überhaupt toe burgers tot doel te maken. Natuurlijk is de lippendienst aan de principes rechtvaardige oorlogsvoering niet overtuigend, maar ook hier geldt dat de Russische krijgsmacht erop aangesproken kan worden. Als Poetin ervan wist of had kunnen weten, komt ook hij, als opperbevelhebber van de Russische krijgsmacht, in beeld. Dat Biden zijn collega Poetin een oorlogsmisdadiger noemde, viel slecht in het Kremlin.

Kortom: de traditie van de rechtvaardige oorlog stelt dat een staat wel een heel goede reden moet hebben voor een oorlog – zelfverdediging – en die goede reden heeft Rusland niet. Daarnaast zijn gerichte aanvallen op burgers verboden, en moeten militairen zich inspannen om onbedoelde burgerslachtoffers zo veel mogelijk te vermijden. Rusland houdt zich niet aan deze principes. De Russische manier van optreden leidt sowieso tot veel onbedoelde burgerdoden, maar inmiddels wordt steeds duidelijker dat een aanzienlijke hoeveelheid burgers door de Russische bezetters is geëxecuteerd. Veel journalisten en politici beschuldigen Rusland inmiddels van praktijken die doen denken aan de middeleeuwen, toen soldaten onschuldige burgers terroriseerden om een direct treffen te ver-

mijden (zie ook Lynn 2003; Slim 2007). Die middeleeuwse wijze van optreden vertoont daarmee zowel wat betreft werkwijze als oogmerk op zijn minst enige overeenkomsten met de aanvallen op burgerdoelen (zoals ziekenhuizen en appartementsgebouwen) door de Russische krijgsmacht en de executies van burgers door Russische militairen. Net zoals in de middeleeuwen is de Russische normloosheid in ieder geval wat betreft de aanvallen op burgerdoelen een weloverwogen keuze die een duidelijk doel dient. Het is nog de vraag in hoeverre de executies van burgers beleid is, maar dat Poetin de Russische soldaten die vochten in Boetsja (waar veel burgers zijn geëxecuteerd) met een onderscheiding heeft beloond is een veeg teken.[2] De vraag is of dergelijke normloosheid de Russische doelen daadwerkelijk naderbij brengt.

Discussie

Een paar jaar terug schreef Walzer (2004) een beschouwing met de titel '*The Triumph of Just War Theory*' – dat is misschien wat optimistisch gesteld. Desalniettemin: dat in liefde en oorlog alles is geoorloofd, gaat in ieder geval voor de oorlog niet meer op. Volgens Walzer vormde Vietnam het keerpunt voor de Verenigde Staten: tijdens die oorlog bombardeerden de Amerikanen Laos en Cambodja zonder zich om burgerdoden te bekommeren, maar daarna groeide het ontzien van burgers tot een '*military necessity*' (Walzer 2004, 9). De overwegingen achter die zelfbeperking zijn duidelijk niet alleen moreel maar ook functioneel: in veel hedendaagse conflicten draait het om het winnen van de '*hearts and minds*' van de lokale bevolking, en dat gaat beter als je onschuldige burgers ontziet. Mede vanwege deze functionele argumenten laten Westerse militairen burgers in de regel ongemoeid – normschendingen op middeleeuwse schaal zijn goeddeels uitgebannen. Wie strijdende partijen van het belang van ethisch optreden wil overtuigen, doet dat vaak door te laten zien dat dit uiteindelijk ook in het eigen belang is. Een gedeeltelijke knieval voor het realisme is dat overigens wel.

De valkuil van functionele argumenten voor ethisch gedrag is dat zij hun kracht verliezen wanneer het effectiever lijkt om onethisch op te treden. De geschiedenis kent tal van voorbeelden van militair optreden dat allerminst ethisch maar wel effectief was. De optredens van Rusland in Tsjetsjenië en Syrië zijn twee van de meer recente. Rusland denkt, of dacht, ook in Oekraïne effectiever te zijn door zich aan morele overwegingen niets gelegen te laten liggen. De vraag is of dat klopt: als je optimistisch bent kun je stellen dat het steeds minder vaak effectief is om nietsontziend oorlog te voeren. In hedendaagse conflicten gaat het niet meer alleen om de *hearts and minds* in het inzetgebied, maar in toenemende mate ook die in het eigen land en de rest van de wereld.[3] Nu heeft Poetin de publieke opinie in eigen land goeddeels onder controle, maar die in een groot deel van de rest van de wereld keert zich tegen hem – overigens met name in het Westen.

Hoe en wanneer deze oorlog eindigt is nu nog niet duidelijk, maar de positie van Rusland (militair, economisch) lijkt hoe dan ook verzwakt. Dat is in ieder geval gedeeltelijk doordat het op een onrechtvaardige wijze een onrechtvaardige oorlog voert. Het boekt daardoor – wellicht – een kleine tactische winst, maar doet dit ten koste van een groot strategisch verlies. De in de inleiding aangehaalde oorlog tussen Sparta en Athene wordt uit-

eindelijk door de laatste verloren doordat het zich in Sicilië verslikt, en Thucydides waarschuwt dat een te ver doorgevoerde amorele buitenlandse politiek zich uiteindelijk tegen je keert. Voor Melos kwam dat te laat, voor Oekraïne is er hoop op een betere afloop.

Peter Olsthoorn is universitair hoofddocent militair leiderschap en ethiek aan de Nederlandse Defensie Academie

Literatuurlijst

- Blackburn, S., *Ruling Passions*, Oxford, 1998.
- Chiu, Y., *Conspiring with the Enemy. The Ethic of Cooperation in Warfare*, New York, 2019.
- Dobber, L., 'Slavist Ellen Rutten: "Poetin verpakt zijn oorlogsboodschap in een taal van mensenrechten"', *Trouw*, 12 maart 2022.
- Dijkhoff, K.H.D.M., *War, Law, and Technology*, Tilburg, 2010.
- Inspector-General of the Australian Defence Force, *IGADF Afghanistan Inquiry Report*, 2020, URL: https://afghanistaninquiry.defence.gov.au/sites/default/files/2020-11/IGADF-Afghanistan-Inquiry-Public-Release-Version.pdf.
- Keegan, J., *A History of Warfare*, New York, 1993.
- Lynn, J.A., Battle. *A History of Combat and Culture*, Boulder, 2003.
- McMahan, J., *Killing in War*, Oxford, 2009.
- Orend, B., *War and International Justice: A Kantian Perspective*, Waterloo (Canada), 2006.
- Shaw, W.H., *Utilitarianism and the Ethics of War*, Londen en New York, 2016.
- Slim, H., *Killing Civilians: Method, Madness and Morality in War*, Londen, 2007.
- Walzer, M., *Just and Unjust Wars*, New York, 1992 [1977].
- Walzer, M., 'The Triumph of Just War Theory,' in: Walzer, M. red., *Arguing about War*, New Haven en Londen, 2004.

1. Walzer stelt dat "no political leader can send soldiers into battle, asking them to risk their lives and to kill other people, without assuring that their cause is just – and that of their enemies unjust" (pp. xi-ii). Politici "work hard to satisfy their subjects of the justice of their wars; they "render reasons," though not always honest ones" (p. 39).

2. Wanneer vandaag de dag Westerse militairen burgers toch bewust doden, zoals in Irak en Afghanistan wel is gebeurd, vormt dat geen beleid maar reden tot onderzoek en strafvervolging (zie bijvoorbeeld Inspector-General of the Australian Defence Force 2020).

3. Walzer stelt dat "modern warfare requires the support of different civilian populations, extending beyond the population immediately at risk". Die bredere steun verkrijg je alleen door burgers in het oorlogsgebied te ontzien: "a moral regard for civilians at risk is critically important in winning wider support for the war … for any modern war. I will call this the usefulness of morality. Its wide acknowledgement is something radically new in military history" (2004, 10).